

Αφομοίωση και διάκριση: οι κοινότητες των Οθωμανών και Εβραίων στο Βόλο μετά την προσάρτηση

Ντίνα Μουστάνη*

Η προσάρτηση της Θεσσαλίας το 1881 σηματοδότησε μια σειρά από αλλαγές τόσο στην κοινωνική και οικονομική φυσιογνωμία της περιοχής όσο και στη δημογραφική της σύνθεση. Η μετάβαση από την πολυπολιτισμική Οθωμανική Αυτοκρατορία, που συρρικνώνεται σταδιακά, στο ελληνικό κράτος, μετατόπισε σύνορα και πληθυσμούς, διαμορφώνοντας νέους όρους συνύπαρξης για τον θεσσαλικό πληθυσμό.

Στην ανακοίνωσή μας επιχειρούμε να δούμε την εξέλιξη της εβραϊκής και μουσουλμανικής κοινότητας στο Βόλο, πριν και μετά την ενσωμάτωση της Θεσσαλίας, μια τομή που επηρέασε την τύχη και των δύο πληθυσμών, αριθμητικά μικρότερων σε σύγκριση με την κυρίαρχη ορθόδοξη κοινότητα. Αναφορές γι' αυτές τις θρησκευτικές ομάδες πριν την προσάρτηση εντοπίζουμε στην αλληλογραφία του Γάλλου υποπροξένου της πόλης, που καλύπτει ολόκληρο σχεδόν το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, στις αφηγήσεις περιηγητών, ενώ για τους Εβραίους της πόλης, είναι ιδιαίτερα πολύτιμο το αρχείο της Σχολής Alliance Israélite Universelle από το 1865 που ιδρύεται η Σχολή, μέχρι λίγο πριν την προσάρτηση όταν αναστέλλεται η λειτουργία της. Για την περίοδο μετά την ενσωμάτωση τα δημογραφικά αρχεία είναι πλουσιότερα: διαθέτουμε το δημοτολόγιο του 1885 και τα ληξιαρχικά βιβλία θανάτου από το 1889 έως το 1912. Οι εξαιρετικά πλούσιες σε στοιχεία ληξιαρχικές πράξεις θανάτου, μάς προσφέρουν έναν δείκτη παρουσίας των θρησκευτικών κοινοτήτων του Βόλου. Η παράλληλη προσέγγιση των δύο πηγών επέτρεψε την αναζήτηση των ανθρώπων, που καταλήγουν μέχρι και την πρώτη δεκαετία του 20ου αιώνα, στις αράδες του αρχείου του Δημοτολογίου (1885) και άφησε να αποτυπωθούν αδρά τομές και συνέχειες των δύο πληθυσμών.

Οι εκτιμήσεις για τον πληθυσμό των θρησκευτικών ομάδων στο Βόλο αλλά και στον ευρύτερο χώρο της Θεσσαλίας τον 19ο αιώνα δεν είναι διόλου εύκολη υπόθεση. Περιοχή με έντονη πληθυσμιακή ποικιλιότητα, η Θεσσαλία γνώρισε σημαντική ανάλογη κινητικότητα σε όλο τον 19^ο αιώνα, εξαιτίας της εγγύτητάς της με τα σύνορα. Μετά τον πόλεμο της ελληνικής Ανεξαρτησίας, δέχτηκε μουσουλμανικούς πληθυσμούς της Πελοποννήσου και της Εύβοιας, που αύξησαν ακόμα περισσότερο τον πληθυσμό ιδιαίτερα της Λάρισας.¹ Οι αλληπάλληλες εξεγέρσεις των Ελλήνων, που επεδίωκαν την προσάρτηση της περιοχής στο ελληνικό κράτος, οι ληστρικές συμμορίες που λυμαίνονταν την περιοχή και οι βιαιοπραγίες μουσουλμάνων και χριστιανών, χαρακτηρίζουν τη θεματολογία των υποπροξένων των θεσσαλικών πόλεων, μέχρι την παραμονή της ενσωμάτωσης της περιοχής. Στον Πίνακα 1 συγκεντρώσαμε τις δημογραφικές αναφορές για τους πληθυσμούς της Θεσσαλίας και του Βόλου, σύμφωνα με εκθέσεις κυρίως υποπροξένων και περιηγητές.

Πέρα από τις αποκλίσεις των ποσοτικών στοιχείων των πηγών, διαφαίνεται ο τρόπος που υπολογίζονται τα δημογραφικά δεδομένα. Οι περισσότερες αναφορές ξεκινούν πρώτα από τον εύκολα μετρήσιμο πληθυσμό, που δεν είναι άλλος από τους μουσουλμάνους. Οι περιοχές διαμονής τους είναι γνωστές, όπως η Λάρισα, τα Φάρσαλα, η Αγιά, το Μπαϊρακλί

---

* Ντίνα Μουστάνη, Μεταδιδακτορική ερευνήτρια Πανεπιστημίου Θεσσαλίας.

E-mail: nmoustani@yahoo.gr.

¹ Ο Stanford αναφέρει πως πριν τον πόλεμο της Ανεξαρτησίας οι Τούρκοι που διέμεναν στο Ελληνικό Βασίλειο ήταν γύρω στους 50.000 με 60.000 που μετά τον επταετή πόλεμο εγκατέλειψαν την περιοχή, εκτός από μια μικρή μουσουλμανική κοινότητα στη νότια πλευρά της Εύβοιας (Stanford 1877, 11). Ο Παναγιωτόπουλος σημειώνει για την Πελοπόννησο μιας μείωσης της τάξης των 63.634 ατόμων μεταξύ των ετών 1821-1829. (Παναγιωτόπουλος 1987, 171-173). Ο Sivignon αναφέρει πως οι Τούρκοι της Πελοποννήσου εγκαταστάθηκαν βορειότερα, ιδιαίτερα στη λεκάνη του Αλιάκμονα. Σε προξενική ωστόσο έκθεση της περιόδου, ο πληθυσμός της Λάρισας παρουσιάζεται αισθητά μεγαλύτερος, πιθανότατα από αυτή την πληθυσμιακή εισροή. (Sivignon 1992, 126-127).

(Βαμβακού), το Βελεστίνο και άλλα χωριά της Θεσσαλίας. Οι πληθυσμοί τους υπολογίζονται κατά προσέγγιση, όπως και ο αριθμός των Εβραίων, που επίσης είναι εύκολα εντοπίσιμος στο χάρτη της Θεσσαλίας. Οι συντάκτες των εκθέσεων προσθέτουν τα σύνολα αυτών των «μειονοτήτων» και στη συνέχεια τα αφαιρούν από το μεγαλύτερο σύνολο που «πρέπει» να έχει η Θεσσαλία, δηλαδή γύρω στα 300.000-350.000 άτομα.

ι. Η μουσουλμανική κοινότητα του Βόλου

Οι αναφορές για τον μουσουλμανικό πληθυσμό του Βόλου τον 19ο αιώνα σπανίζουν. Προξενική έκθεση του 1850 από τη Θεσσαλονίκη², σημειώνει πως πριν από την Ελληνική Επανάσταση, ο Βόλος περιοριζόταν σ' ένα κάστρο όπου ζούσαν 150 μουσουλμανικές οικογένειες, κάποιες αποθήκες και μερικά μαγαζιά, που ανήκαν στον Yakoub-Aya. Το 1860 ο Δωρόθεος Σχολάριος σχολίαζε πως "Εντός δε του φρουρίου (Κάστρου Βόλου) ενοικούσι περί τας 70 οθωμ. οικογενείας περί τας 300 ψυχάς, μικροί όντες κτηματῖαι, και αποχειροβίωτοι".³ Οι επόμενες αναφορές για το μουσουλμανικό πληθυσμό της πόλης είτε δεν κάνουν κάποια νύξη είτε επαναλαμβάνουν τον ίδιο αριθμό. Λίγο πριν την προσάρτηση ο πληθυσμός τους ανέρχεται σε 1.200-1.400 ψυχές, αριθμός που επίσης επαναλαμβάνεται σε οδοιπορικά και έργα ιστορικών αφηγητών.

Πίνακας 1: Εκτιμήσεις του πληθυσμού της Θεσσαλίας και του Βόλου πριν την ενσωμάτωση

Έτος	Θεσσαλία				Βόλος	Πηγή
	Σύνολο	Μουσουλμάνοι	Εβραίοι	Ορθόδοξοι		
1800	300.000				3.000 (Άνω Βόλος)	Félix de Beaujour ⁴
1803					3.000 (Άνω Βόλος)	J. Bartholdy ⁵
1834	300.000	75.000	10.000			De Boislecotte ⁶
1850	350.000	70.000				Προξενική έκθεση ⁷
1852	331.000	42.000	6.000	283.000		Π. Αραβαντινός ⁸
1853	326.300	45.300	6.000	275.000	3.000	Le Spectateur de l' Orient ⁹
1869					2.000 (150 Εβραίοι)	I. Blum (A.I.U. Βόλου) ¹⁰
1870					3.500 (150 Εβραίοι)	D. Cazès (A.I.U. Βόλου) ¹¹
1874	184.742	22.756	5.000	156.986		G. Zagorski ¹²
1876	354.230	38.730	3.650			Πρόξενος της Λάρισας ¹³
	343.300	45.300	6.000	292.000	5.200 (4.000 χριστ. +1.200 ή 1.300)	V. Chirol ¹⁴

² A.D.N. (Archives Diplomatiques de Nantes), Salonique, B39.

³ Σχολάριου 1877, 208.

⁴ Beaujour 1800, 22, 128.

⁵ Bartholdy 1807, 193.

⁶ De Boislecotte, 12 Ιουλίου 1834, A.M.A.E. (Archives du Ministère des Affaires Étrangères), Mémoires et Documents, Microfilm P 7847.

⁷ Έκθεση για τη Θεσσαλία, 24 Δεκεμβρίου 1850, A.D.N. (Archives Diplomatiques de Nantes), Salonique, B 39.

⁸ Αραβαντινός 1857, 400-401.

⁹ *Le Spectateur de l' Orient*, Livr. 10, 22 janvier 1853, σ. 336-337.

¹⁰ AAIU (Archives de l'Alliance Israélite Universelle), Grèce, XXE, Bob. 47, I. Blum, 18 octobre 1869.

¹¹ AAIU, Grèce, XXE, Bob. 47, D. Cazès, 30 mai 1870.

¹² Αυστριακός πρόξενος στα Γιάννενα. (Παπαγεωργίου 2003, 300-301).

¹³ Αλλαμανή, 1977, 396.

¹⁴ Chirol 1881, 20-21.

1880					μουσουλμάνοι)	
					6.050 (1.400 μουσουλ. + 4.000 χριστ. + 650 Εβραίοι)	Υπ. Στρατιωτικών, Οδοιπορικά Ηπείρου και Θεσσαλίας
					5.000 (ανάμεσά τους 600 μουσουλ. + 300 Εβραίοι)	N. Γεωργιάδης ¹⁵

Οι υποπρόξενοι της Γαλλίας στο Βόλο δεν μας βοηθούν αρκετά στον προσδιορισμό του αριθμού των μουσουλμάνων· περιορίζονται στο να περιγράφουν τις μετακινήσεις τους λίγο πριν την "αλλαγή φρουράς". Η αποχώρηση του μουσουλμανικού πληθυσμού και του στρατού που έγινε κατά τμήματα από το λιμάνι του Βόλου, δεν πραγματοποιήθηκε χωρίς επεισόδια: βιαιοπραγίες, χλευασμοί, καταστροφές περιουσίας και του οθωμανικού νεκροταφείου τις επόμενες ημέρες, καθώς και δολοφονίες, συνθέτουν το σκηνικό αυτής της μετάβασης στην πόλη του Βόλου. Σε αντίθεση λοιπόν με τη Λάρισα όπου, παρά το μεγάλο μουσουλμανικό πληθυσμό της, δεν σημειώθηκαν ταραχές κατά την παράδοση της πόλης λίγους μήνες πριν¹⁶, στο Βόλο «έκλεισε» αυτή η μακρόχρονη περίοδος οθωμανικής διοίκησης με αντίποινα και εκδηλώσεις μισαλλοδοξίας. Τέτοιες ενέργειες εις βάρος του μουσουλμανικού πληθυσμού θα συνεχιστούν και τα επόμενα χρόνια, με τα μέλη της κοινότητας να αποχωρούν κατά κύματα από το θεσσαλικό έδαφος.

Η παράδοση της πόλης στη νέα ελληνική πραγματικότητα συνοδεύτηκε και από μια απογραφή. Σύμφωνα μ' αυτή, στην επαρχία Βόλου, που περιλάμβανε το Βόλο, τα χωριά του Πηλίου και τα χωριά βόρεια της πόλης, των δήμων Φερών (Βελεστίνο, Αγ. Γεώργιος, Σέσκλο, κ.ά) και Βοιβής (Κανάλια, Κάπουρνα, Κερασιά) υπήρχαν 1.401 μουσουλμάνοι¹⁷, αριθμός που φανερώνει μια έντονη συρρίκνωση της κοινότητας, όταν ενδεικτικά το 1880 το Βελεστίνο σε πληθυσμό 1.500 κατοίκων οι 1.000 ήταν μουσουλμάνοι.¹⁸ Όσο αμφισβητήσιμα κι αν είναι τα αποτελέσματα της απογραφής, εξαιτίας του τρόπου διεξαγωγής της, είναι έκδηλη η πληθυσμιακή πτώση της κοινότητας.¹⁹

Αναζητήσαμε τους εναπομείναντες μουσουλμάνους της πόλης στο βιβλίο του Δημοτολογίου του 1885.²⁰ Καταγράψαμε 261 μουσουλμάνους που συγκροτούσαν 71 νοικοκυριά, ως επί το πλείστον απλών οικογενειών. Είναι γνωστό το επάγγελμα των 63 ανδρών, οι ειδικότητες των οποίων φαίνονται στον Πίνακα 2. Παρατηρούμε πως το 1/3 περίπου των μουσουλμάνων ήταν αχθοφόροι, που προφανώς δούλευαν στο λιμάνι της πόλης, πολύ κοντά δηλαδή στο κάστρο όπου διέμεναν, ή έκαναν μεταφορές στην πόλη. Το συγκεκριμένο επάγγελμα ήταν μονοπάλιο κυρίως των μουσουλμάνων και λίγων Εβραίων, όπως θα δούμε παρακάτω. Κτηματίες δηλώνουν 12 οικογενειάρχες, το ¼ δηλαδή του συνόλου των κτηματιών που καταγράφονται στην πηγή. Πρόκειται για κατόχους γης, που είχαν τα κτήματά τους είτε κοντά στο κάστρο είτε σε γειτονικά χωριά του Βόλου, όπως στα Λεχώνια, όπου ήδη από το πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα υπήρχε μεγάλος αριθμός μουσουλμάνων, στο Βελεστίνο αλλά και στον Αλμυρό.²¹ Ορισμένοι μουσουλμάνοι δηλώνουν ως πατρίδα τους τα παραπάνω χωριά στο αρχείο. Οι γαιοκτήμονες αυτοί αποχώρησαν με

¹⁵ Γεωργιάδης 1880, 191.

¹⁶ Ντανίκα 2008, 16.

¹⁷ Υπουργείο Εσωτερικών 1884, 56.

¹⁸ Υπουργείο των Στρατιωτικών Επιτελικού Γραφείου 1880, 190.

¹⁹ Αποτέλεσμα της αστάθειας του καιρού της, η απογραφή του 1881 συνάντησε πολλά προβλήματα, τα οποία αναφέρονται στην εισαγωγή της. (Υπουργείο Εσωτερικών 1884, i-ii).

²⁰ *Δημοτολόγιον του Δήμου Παγασών ανανεωθέν εν έτει 1896*, Δημοτικό Κέντρο Ιστορίας και Τεκμηρίωσης Βόλου (ΔΗ.Κ.Ι.). Σχετικά με την ανάλυση του αρχείου του Δημοτολογίου Παγασών, βλ. (Μουστάνη 2014, 159-170).

²¹ Την ίδια χρονιά ο Αλμυρός είχε 900 μουσουλμάνους και 2.000 χριστιανούς. (Υπουργείο των Στρατιωτικών Επιτελικού Γραφείου 1880, 190).

σχετική καθυστέρηση, θέλοντας να εξασφαλίσουν ευνοϊκότερες τιμές για τη γη τους.²² Με τη σιδηρουργία ασχολούνταν 14 άνδρες, από τους οποίους οι πέντε ήταν πεταλωτές. Η ειδικότητα αυτή μας επιτρέπει να υποθέσουμε πως κάποιιοι από αυτούς είχαν δικό τους εργαστήριο ή δούλευαν σε ανάλογο χώρο. Η επεξεργασία του στραγαλιού, που θα μπορούσε να συμβεί και στο χώρο του σπιτιού, ήταν επαγγελματική ενασχόληση 5 μουσουλμάνων, δραστηριότητα στην οποία επιδιόταν μόνο η συγκεκριμένη κοινότητα.

Από τα λίγα ομολογουμένως επαγγέλματα των μουσουλμάνων, μπορεί να διακρίνει κανείς δύο βασικά χαρακτηριστικά: την ατομικότητα της εργασίας, αλλά και την ταυτόχρονη «αυτάρκεια», θα λέγαμε της κοινότητας, να ικανοποιεί τις ανάγκες της με τα ίδια της τα μέλη. Τα συγκεκριμένα επαγγέλματα χαρακτηρίζονται από ανεξαρτησία, ενώ δεν φαίνεται να έχουν άμεσες τουλάχιστον σχέσεις σε επίπεδο επαγγελματικής συνεργασίας, με τα άλλα μέλη των θρησκευτικών ομάδων της πόλης, χριστιανούς και Εβραίους. Επιπλέον, αν εξαιρέσουμε τους κτηματίες και τους λίγους ιερείς/διδασκάλους, οι υπόλοιποι άνδρες είναι χειρώνακτες, οι τεχνίτες είναι λίγοι, ενώ απουσιάζουν οι πωλητές τροφίμων και ενδυμάτων, ανάγκες που προφανώς κάλυπταν από τα εβδομαδιαία παζάρια.

Πόσο μεταβλήθηκε η κοινότητα τα επόμενα χρόνια; Τα βιβλία θανάτου των ετών 1889-1912 μάς βοήθησαν να σκιαγραφήσουμε την εξέλιξή της μέσα από τις απώλειες των μελών της. Ο αριθμός των μουσουλμάνων που αποβιώνουν στην πόλη τα παραπάνω έτη είναι διπλάσιος από εκείνον των καταγεγραμμένων στο δημοτολόγιο, στοιχείο που ενισχύει τον ισχυρισμό μας πως η τελευταία πηγή αποτελεί πληθυσμιακό δείγμα. Φαίνεται ωστόσο πως η "αυξημένη" παρουσία του μουσουλμανικού πληθυσμού που αποκαλύπτεται μέσα από τα βιβλία θανάτου, δεν είναι αποτέλεσμα τόσο ελλιπούς καταγραφής, αλλά εσωτερικής μετοίκησης. Οι νέοι τόποι καταγωγής, όπου αναφέρονται στις πράξεις, είναι τόσο από τις υπόλοιπες θεσσαλικές πόλεις, κυρίως Καρδίτσα και Λάρισα, όσο κι από τον ευρύτερο χώρο της Ηπείρου και της Αλβανίας. Συγκεκριμένα η Πρισρένη σημειώνεται ως τόπος καταγωγής 12 μουσουλμάνων, που ενδεχομένως να είχαν αλβανική καταγωγή.²³ Σε ελάχιστες επίσης περιπτώσεις αναγράφεται η διευκρίνιση "προσωρινώς ενταύθα", δικαιολογώντας την παρουσία του προσώπου στην πόλη.

Η προσωρινότητα της διαμονής διακρίνεται εν μέρει και από την επαγγελματική δραστηριότητα των μουσουλμάνων. Η πλειονότητά τους είναι αχθοφόροι, αναπαράγοντας σε μεγάλο βαθμό την εικόνα του δημοτολογίου του 1885. Η συγκεκριμένη ενασχόληση δεν απαιτούσε ιδιαίτερες γνώσεις, κεφάλαιο και πιθανότατα ήταν ιδιαίτερα προτιμητέα σε όσους μουσουλμάνους είχαν καταφύγει στο Βόλο μετά την ενσωμάτωση. Πράγματι, μεταξύ των 117 ανδρών (και δύο μαθητών) που έχουν γνωστό, καταγεγραμμένο επάγγελμα στα βιβλία θανάτου, το 42,7% είναι αχθοφόροι. Η δεύτερη μεγαλύτερη κατηγορία είναι εκείνη των εργατικών, επάγγελμα που δεν συναντήσαμε στους μουσουλμάνους του δημοτολογίου και που υποδηλώνει κάποιο "άνοιγμα" των μελών της κοινότητας στις ανάγκες της βιομηχανικής ανάπτυξης του Βόλου. Οι σιδηρουργοί και οι κτηματίες παραμένουν ένα υπολογίσιμο ποσοστό στην επαγγελματική αντιπροσώπευση των μουσουλμάνων, όπως οι πεταλωτές και οι στραγαλοποιοί. Εμφανίζονται επίσης ειδικευμένοι χειρώνακτες, όπως ο καλαθοποιός, ο καθεκλοποιός, ο κοσκινάς και ο κοφινοποιός, αλλά και οργανοπαίκτες. Μεταξύ των γυναικών που ασχολούνται με τα οικιακά, ξεχωρίζει μία υπηρέτρια.

Πίνακας 2: Επαγγέλματα των μουσουλμάνων δημοτών τα έτη 1885 και 1889-1912

<i>Κοινά επαγγέλματα στα δύο αρχεία/ αριθμός καταγραφών</i>			<i>"Νέα" επαγγέλματα από τις ληξιαρχ. πράξεις</i>
<i>Επαγγέλματα</i>	<i>Καταγραφές</i>	<i>Καταγραφές</i>	Εργατικοί: 27

²² Σφήκα-Θεοδοσίου 1988, 171.

²³ Ο τόπος καταγωγής δεν συμπληρώνεται τακτικά στην ληξιαρχική πράξη κι έτσι δεν μπορούμε να στηρίξουμε περισσότερο τον υπαινιγμό μας.

	<i>Δημοτολογίου</i>	<i>Ληξιαρχείου</i>	
Αχθοφόροι	23	50	Μαθητές: 2
Κτηματίες	12	8	Καλαθοποιοί: 3
Σιδηρουργοί	9	8	Υπηρέτης/τρια: 2
Στραγαλοποιοί	5	3	Καπνεργάτης: 1
Πεταλωτές	5	2	Κοσκινάς: 1
Καπνοπώλες	2	-	Γεωργός: 1
Κουρείς	2	2	Καθεκλοποιός: 1
Ιερείς	2	2	Λατερνατζής: 1
Διδάσκαλοι	2	1	Κοφινοποιός: 1
Χειρουργός	1	-	Μουσικός: 1
Σύνολο	63	76	Οργανοπαίκτης: 1
			Άεργος: 1

Πηγή: *Δημοτολόγιον του Δήμου Παγασών ανανεωθέν εν έτει 1896*, Δημοτικό Κέντρο Ιστορίας και Τεκμηρίωσης Βόλου (ΔΗ.Κ.Ι.), ληξιαρχικές πράξεις θανάτου, έτη: 1889-1912.

Η καταγραφή των επαγγελματιών των προσώπων που δηλώνουν το θάνατο, αποκαλύπτει μια μεγαλύτερη διαφοροποίηση. Πέρα από τους αχθοφόρους, που έρχονται πρώτοι σε συχνότητα, και τους σιδηρουργούς, εμφανίζονται ο υπάλληλος (2 καταγραφές), ο εφαπλωματοποιός, ο караγωγέας, ο καφετζής, ο καφεπώλης, ο κουνιοποιός, ο καπνέμπορος, ο ωρολογοποιός, ο αστυνομικός κλητήρας και ο χότζας.

Η μουσουλμανική κοινότητα του Βόλου μέσα από τα ληξιαρχικά βιβλία θανάτου, εμφανίζει ίχνη "αφομοίωσης" στην τοπική κοινωνία. Δείγματα αυτής της ζύμωσης είναι οι αλλαγές που παρατηρούμε στα ονόματα των μουσουλμάνων. Τα τελευταία αποκτούν μια επιπλέον καταληκτική συλλαβή και αρχίζουν να μοιάζουν με αυτά των χριστιανών συντοπιτών τους. Σταδιακά, ο Καμπέρ μετατρέπεται σε Καμπέρη, ο Ραμαντάν σε Ραμαντάνη, ο Τζαμάλ σε Τζαμαλή, όπως και οι Σερίφ, Καραμπουλιάν, Ρετζέπ, Δεμίρ κ.ά. Οι προσφωνήσεις μπέης, εφέντης και νταής γίνονται επιθέτα, άλλα ονόματα ενώνονται, όπως το Καρασαλής και άλλα μετατρέπονται στα "πλησιέστερα" εύηχα χριστιανικά, όπως ο Χασάν Ιμαρακλής ή Μερακλής.

Τη συρρίκνωση της κοινότητας ενισχύουν οι εκχριστιανισμοί των μουσουλμάνων. Στο δείγμα μας οι περιπτώσεις αυτές αν και σπανίζουν, (μόλις τρεις, η 80χρονη Αβά Σουλεϊμάν, που φέρει τη σημείωση "ορθόδοξος Οθωμανός", η 85χρονη Βαρβάρα Οσμάν "χριστιανή το θρήσκευμα" και ο καφετζής Σωτήριος Μουράτ) αποκαλύπτουν μια πρακτική υπαρκτή. Εντοπίσαμε άλλες τρεις γυναίκες με "μεικτό" όνομα, την Κατίνα Χασάν, τη Βιολέττα Χανούμ και τη Σωτηρία Τζαμαλή Καραμαλή, που υποθέτουμε πως είχαν παντρευτεί μουσουλμάνους. Οι αλλαγές αυτές των ονομάτων, που αφορούσαν μια μερίδα της μουσουλμανικής κοινότητας, ήταν η βασικότερη δυσκολία σύγκρισης των προσώπων του ληξιαρχείου μ' εκείνα του δημοτολογίου. Η ομοιότητα πολλών ονομάτων, η αλλαγή στη σειρά καταγραφής (π.χ. Αλή Σαμπάν και Σαμπάν Αλής) και η εγγραφή του πατρώνυμου, δυσκόλευε τη διάκριση του επιθέτου και έκανε σχεδόν αδύνατη την παρακολούθηση της συνέχειας των οικογενειών από την εποχή του δημοτολογίου.

Το "άνοιγμα" της μουσουλμανικής κοινότητας αποτυπώνεται και στο χώρο. Σταδιακά, οι μουσουλμάνοι βγαίνουν από το φρούριο, τα τείχη του οποίου κατεδαφίζονται το 1889²⁴, μια "εύκολη" σχετικά διαδικασία που είχε αρχίσει ο χρόνος, μιας και δεν ήταν χτισμένο σε μεγάλο ύψωμα. Κατοικούν νέες συνοικίες, πέρα από τα Παλαιά Μαγαζεία και τα Γύφτικα. Συγκεκριμένα τους εντοπίζουμε να πεθαίνουν στις γειτονικές συνοικίες της Μεταμόρφωσης,

²⁴ Τσοποτός 1933, 7. Στο Αρχείο των Πρακτικών του Δημοτικού Συμβουλίου Παγασών δεν εντοπίσαμε τέτοια απόφαση, παρά μόνο την εντολή για διενέργεια ανασκαφών στο χώρο όπου ανεγέρθη ο Ι. Ν. Αγίων Θεοδώρων.

του Αγίου Νικολάου, του Αγίου Παντελεήμονα και στο Καπακλί, χωρίς να "φτάσουν" στις συνοικίες της Ανάληψης και του Αγίου Κωνσταντίνου.²⁵

ii. Η εβραϊκή κοινότητα του Βόλου

Το αρχείο της *Alliance Israélite Universelle* μας έδωσε την ευκαιρία να μελετήσουμε διεξοδικότερα την εβραϊκή κοινότητα του Βόλου πριν την προσάρτηση. Τα μέλη της ίδρυσαν σχολή *Alliance* το 1865, λίγα μόλις χρόνια μετά την ίδρυση της *Alliance* στο Παρίσι (1860). Η ταχύτητα ανταπόκρισης της μικρής κοινότητας στο κάλεσμα της A.I.U. είναι ίσως υποδειγματική, καθώς η σχολή του Βόλου ήταν η πρώτη που λειτούργησε στον ευρύτερο χώρο της Ευρωπαϊκής Τουρκίας, πριν από τις αντίστοιχες σχολές των μεγάλων εβραϊκών κοινοτήτων της Μεσογείου· στοιχείο που δείχνει πως οι Εβραίοι της πόλης ήταν γνώστες των τεκταινόμενων στην Ευρώπη, κι αυτό γιατί πολλοί από αυτούς ήταν δίγλωσσοι και τρίγλωσσοι. Μέσα από εκθέσεις των καθηγητών της σχολής, η εβραϊκή κοινότητα του Βόλου, μολοντί μικρή αριθμητικά, παρουσιάζεται τις δεκαετίες 1860 και 1870, να έχει μεγαλύτερο "ειδικό βάρος": αρκετά μέλη της ήταν έμποροι, τραπεζίτες, μεσίτες.

Συγκεκριμένα, ο διευθυντής και καθηγητής της σχολής I. Blum (1869-1870) αναφέρει ότι στο τέλος του 1869 υπάρχουν 150 Εβραίοι (50 οικογένειες) στην πόλη, μεταξύ των οποίων το 1/3 είναι έμποροι, 1/3 μαγαζάτορες και οι υπόλοιποι αχθοφόροι.²⁶ Σε επόμενη αναφορά καθηγητή της σχολής το Μάιο του 1872, η κοινότητα αριθμεί 554 άτομα, από τις μεγαλύτερες πληθυσμιακές εκτιμήσεις της, εξαιτίας της συμφωνίας των προοδευτικών και συντηρητικών μελών της κοινότητας και της συνεπακόλουθης συγχώνευσης της σχολής *Alliance* και της *Talmud Torah*.²⁷ Το 1876 σύμφωνα με αντίστοιχη εκτίμηση, οι εβραϊκές οικογένειες είναι 90 στο σύνολο.²⁸

Δυστυχώς σπάνια, οι καθηγητές της σχολής σημειώνουν τα επαγγέλματα ορισμένων μελών της κοινότητας, των *notables* της πόλης, όπως αποκαλούνται, καθώς ήταν και οι κύριοι πρωταγωνιστές-χρηματοδότες της σχολής. Επιλέξαμε να συγκρίνουμε τρεις αναφορές καθηγητών, του Blum το 1869²⁹, του D. Cazes το 1871³⁰ και του προέδρου G. Forti το 1876³¹, στις οποίες αναγράφονται τα ονόματα και τα επαγγέλματα των βασικών συνδρομητών της σχολής που διετέλεσαν και μέλη της επιτροπής της. Σ' αυτήν την εφταετία παρατηρούμε αλλαγή στα επαγγέλματα των ίδιων προσώπων (τα οποία επιλέξαμε στον Πίνακα 3) που άλλοτε μαρτυρούν κοινωνική άνοδο, άλλοτε ίσως και συρρίκνωση δραστηριοτήτων. Ενδεικτικά, ο D. Abravanel από τραπεζίτης το 1869 σημειώνεται ως μεσίτης δυο χρόνια αργότερα όπως και το 1876, ο E. Calamargo εμφανίζεται ως καταστηματάρχης το 1869, έγινε τραπεζίτης το 1871 και το 1876 αναφέρεται ως αργυραμοιβός· ο I. Gattegno από αργυραμοιβός έγινε έμπορος, ενώ οι δύο καταγεγραμμένοι ως τραπεζίτες το 1871 Gabriel Fraggi και Menahem Fraggi ήταν πριν αργυραμοιβοί. Επαγγέλματα δηλαδή που ως ένα βαθμό είχαν κοινές λειτουργίες. Πιο ασαφές, το επάγγελμα του εμπόρου, δεν μας επιτρέπει να διατυπώσουμε τι ακριβώς εμπορεύονταν. Πέντε από τους

²⁵ Η προαναφερόμενη Βιολέττα Χανούμ είναι η μοναδική μουσουλμάνα που πεθαίνει στην συνοικία του Αγίου Κωνσταντίνου.

²⁶ *AAIU*, Grèce, XXE, Bob. 47, I. Blum, 18 octobre 1869.

²⁷ *AAIU*, Grèce, XXE, Bob. 47, D. Cazès, 8 aout 1872. Ο καθηγητής σπεύδει να αναφέρει τον εβραϊκό πληθυσμό για να διορθώσει το *Bulletin de l' Alliance Israélite Universelle* του πρώτου εξαμήνου 1872 που αναφέρει ότι εβραϊκός πληθυσμός του Βόλου ανέρχεται σε 1.500 άτομα περίπου.

²⁸ Όπως μας πληροφορεί ο πρόεδρος της σχολής G. Forti, «αριθμούμε αυτή τη στιγμή 90 οικογένειες, εκ των οποίων 40 άπορες, 35 φτωχές και μια 15αριά που μόλις συντηρούνται με δυσκολία. Είναι αυτές οι δεκαπέντε οικογένειες που στηρίζουν όλο το βάρος της κοινότητας και της σχολής». Στις 90 οικογένειες συμπεριλαμβάνονται και οι τριάντα που ήρθαν από τα Γιάννενα εξαιτίας της πυρκαγιάς (1869). *AAIU*, Grèce, VII B Bob. 9, G. Forti 6 avril 1876.

²⁹ *AAIU*, Grèce, XXE, Bob. 47, I. Blum, 18 octobre 1869.

³⁰ *AAIU*, Grèce, XXE, Bob. 47, D. Cazès, 2 mai 1871.

³¹ *AAIU*, Grèce, VII B Bob. 9, G. Forti 6 avril 1876.

άνδρες που αναφέρονται τα έτη 1869 και 1871 εμφανίζονται και στην έκθεση του 1876. Τα επαγγέλματά τους φανερώνουν μια έντονη εξάρτηση από τις εκάστοτε εμπορικές και οικονομικές συνθήκες. Η θέση τους ήταν ιδιαίτερη επισφαλής γιατί το κεφάλαιό τους δεν ήταν σταθερό.

Πίνακας 3: Εξέχοντα μέλη της εβραϊκής κοινότητας, 1869, 1871, 1876.

Πρόσωπα	Επαγγέλματα 1869 (κατά Blum)	Επαγγέλματα 1871 (κατά Cazès)	Επαγγέλματα 1876 (κατά Forti)
Abravanel David	τραπεζίτης	μεσίτης	μεσίτης
Lezer (Eliezer) Calamar(o)	καταστηματάρχης	τραπεζίτης	αργυραμοιβός
Faraggi (Fraggi) Gabriel	αργυραμοιβός	τραπεζίτης	
Fraggi Menahem d' Isaac	αργυραμοιβός	τραπεζίτης	αργυραμοιβός
Fernandez Leonardo	έμπορος	έμπορος	
Fernandez Louis	υποπρόξενος	υποπρόξενος της Γαλλίας	
Gattegno Isaac	τραπεζικός/αργυραμοιβός	έμπορος	
Νέα πρόσωπα το 1871			
Besso Joseph		έμπορος	
Balzer Abraham		έμπορος	
Cazès David		διευθυντής της γαλλικής σχολής	
Diena Jacques		έμπορος	
Forti Guillaume		μεσίτης	μεσίτης
Nahmias Samuel		έμπορος	
Schoulman Samuel		έμπορος	πράκτορας σε οίκο
Isaac Faraggi		αργυραμοιβός	
Haim Daffa		τραπεζ/αργυραμοιβός	
Salomon Daffa		τραπεζ/αργυραμοιβός	
Matatias Faragi		τραπεζικός	
Judas Calamar		έμπορος	

Οι περιορισμένες καταγραφές των Εβραίων στο αρχείο του Δημοτολογίου ενίσχυσαν την εικόνα που έχουμε για την κοινότητα λίγο πριν την προσάρτηση. Εντοπίσαμε 177 καταγραφές Εβραίων που αντιστοιχούσαν σε 34 οικογένειες.³² Στο βαθμό που μας το επιτρέπουν οι δύο αρχειακές πηγές, μπορούμε να ισχυριστούμε πως οι "απώλειες" της εβραϊκής κοινότητας δεν αφορούσαν τα εύρωστα μέλη της. Οι πρωτεργάτες της σχολής, που συναντήσαμε εξετάζοντας την ιστορία της στα 1865-76, βρίσκονται εγγεγραμμένοι στο δημοτολόγιο του 1885, με εξαίρεση τους τραπεζίτες Matatias Faraggi, David Abravanel, τον αργυραμοιβό Issac Gattegno και ελάχιστους άλλους "απόντες". Τα άγνωστα ονόματα Εβραίων που συναντούμε στο δημοτολόγιο κατάγονται κυρίως από τα Ιωάννινα, τη Λάρισα και τη Θεσσαλονίκη και δεν αποκλείεται να αποτελούσαν μέλη της κοινότητας από την εποχή της λειτουργίας της σχολής, χωρίς ωστόσο να εμπλακούν στα θέματα της λειτουργίας της.

Τα επαγγέλματα των Εβραίων υποδηλώνουν, σε αντίθεση με εκείνα των μουσουλμάνων, μια μεγάλη δικτύωση των ανδρών της κοινότητας με τους υπόλοιπους κατοίκους της πόλης. Η επαγγελματική τους δραστηριότητα προϋποθέτει το αλισβερίσι με άλλους ανθρώπους, καθώς παίζουν το ρόλο του «ενδιάμεσου» (και ο χώρος που διέμεναν μεταξύ κάστρου και νέας πόλης, συμβολικά ήταν στο ενδιάμεσο) είτε ως αργυραμοιβοί, είτε ως μεταπράτες και έμποροι. Ειδικά το επάγγελμα του αργυραμοιβού εξασκείται από Εβραίους αποκλειστικά, καθώς συναντάμε μόνο έναν ακόμη χριστιανό αργυραμοιβό στο αρχείο.

³² Οι εβραϊκές οικογένειες του δημοτολογίου ήταν πολυμελείς, με οικογενειακό συντελεστή πάνω από 5 ανά οικιακή ομάδα. Είναι ενδεικτικό πως από τα τρία νοικοκυριά πολλαπλών οικογενειών που βρίσκουμε στο δημοτολόγιο, τα δύο είναι εβραϊκά.

Αν και ο αριθμός των 24 καταγεγραμμένων επαγγελμάτων στο βιβλίο του δημοτολογίου είναι περιορισμένος, όχι μόνο λόγω μη αναφοράς τους αλλά και εξαιτίας της φθοράς του αρχείου, εύκολα γίνεται αντιληπτό πως πρόκειται για μια κοινότητα που μπορεί να είναι ολιγομελής, ωστόσο φαίνεται να συγκεντρώνει ισχυρά μέλη που διαχειρίζονται χρήματα, παίζοντας σημαντικό ρόλο στη λειτουργία της αγοράς της τοπικής κοινωνίας. Εντούτοις μεταξύ των μελών της δεν ξεχώρισε κάποια ισχυρή οικογένεια αντίστοιχη των Αλλατίνι, Τόρες, Θερβάντες και Μισδραχή της Θεσσαλονίκης, των Danon της Tire ή των Sassoon της Βαγδάτης. Ορισμένοι Εβραίοι είχαν γεννηθεί στο Βόλο, ωστόσο αρκετοί ήρθαν από πόλεις όπου υπήρχαν μεγαλύτερες κοινότητες, όπως η Λάρισα, πατρίδα τεσσάρων από τους έξι αργυραμοιβούς του αρχείου, τα Ιωάννινα τόπος καταγωγής των τριών φανοποιών, τα Τρίκαλα και η Χαλκίδα.³³

Η επαγγελματική διάκριση των αποβιωσάντων Εβραίων της πόλης την περίοδο 1889-1912, φανερώνει τη συνεχιζόμενη οικονομική αποδυνάμωση της κοινότητας (Πίνακας 4). Οι γυρολόγοι, οι μετακινούμενοιπραματευτάδες, έρχονται πρώτοι σε συχνότητα εμφανίσεων, επάγγελμα που ασκούσαν σχεδόν αποκλειστικά οι Εβραίοι, βάσει των ελάχιστων καταγραφών χριστιανών γυρολόγων στα βιβλία θανάτου. Μαζί με τους αχθοφόρους, που "εμφανίζονται" τελικά δικαιώνοντας την έκθεση του Blum το 1869, συγκεντρώνουν το 23,94% των καταγραφών. Ακολουθούν οι έμποροι, ανάμεσά τους κι ένας μικρέμπορος, καθώς και οι άεργοι, ως επί το πλείστον, τα γηραιότερα μέλη της κοινότητας. Οι αργυραμοιβοί παρουσιάζονται μειωμένοι σε σύγκριση με τις καταγραφές του δημοτολογίου όπου ήταν το πολυπληθέστερο επάγγελμα, όπως και οι φανοποιοί, ενώ απουσιάζουν οι μεταπράτες, επάγγελμα με αξιοσημείωτη αντιπροσώπευση στην τελευταία πηγή.³⁴ Οι εργατικοί σημειώνουν αύξηση και εμφανίζονται υπάλληλοι, υπηρέτες και άλλοι τεχνίτες. Οι περισσότερες γυναίκες καταγράφονται ως νοικοκυρές, με εξαίρεση μία 20χρονη μοδίστρα.

Πίνακας 4: Επαγγέλματα των Εβραίων δημοτών το 1885 και τα έτη 1889-1912

<i>Κοινά επαγγέλματα στα δύο αρχεία/ αριθμός καταγραφών</i>			<i>"Νέα" επαγγέλματα από τις ληξιαρχ. πράξεις</i>
<i>Επαγγέλματα</i>	<i>Καταγραφές Δημοτολογίου</i>	<i>Καταγραφές Ληξιαρχείου</i>	
			Γυρολόγοι: 10
Αργυραμοιβοί	6	4	Αχθοφόροι: 7
Μεταπράτες	5	-	Άεργοι: 6
Φανοποιοί	3	5	Μαθητές: 5
Έμποροι	3	6	Διδάσκαλοι: 3
Παντοπώλης	1	2	Ράπτες: 2
Κιβωτοποιός	1	-	Υπηρέτες: 2
Μεσίτης	1	3	Κτηματίες: 2
Πράκτορας	1	-	Υπάλληλοι: 2
Κρεοπώλης	1	-	Ραβίνος: 1
Λουτράρης	1	-	Εμβολωματής: 1
Εργάτης	1	5	Καφεπώλης: 1
Σύνολο	24	25	Σιγαροποιός: 1
			Λαχανοπώλης: 1
			Χειρούργος: 1
			Άνεργος: 1

Πηγή: *Δημοτολόγιον του Δήμου Παγασών ανανεωθέν εν έτει 1896*, Δημοτικό Κέντρο Ιστορίας και Τεκμηρίωσης Βόλου (ΔΗ.Κ.Ι.), ληξιαρχικές πράξεις θανάτου, έτη: 1889-1912.

Τα μέλη των μισών περίπου εβραϊκών οικογενειών του δημοτολογίου (16/34) εντοπίζονται στα βιβλία θανάτου, πεθαίνουν δηλαδή στην πόλη, γεγονός που δείχνει τη

³³ Οι τέσσερις αυτές πόλεις, ως τόποι από τους οποίους ήρθαν οι Εβραίοι του Βόλου, αναφέρονται και στο Φρεζής 2002, 317.

³⁴ Εντοπίσαμε μόνο ένα μεταπράτη, ο οποίος δηλώνει θάνατο μέλους της κοινότητας.

συνεχή παρουσία της κοινότητας στο Βόλο, που δέχεται μια μικρή μόνο τροφοδότηση από τη Λάρισα, τα Γιάννενα και την Καβάλα.

Σε αντίθεση με τους μουσουλμάνους, οι Εβραίοι της πόλης παρουσιάζουν χαρακτηριστικά μεγαλύτερης σταθερότητας και συνέχειας. Συσπειρωμένοι γύρω από τη Συναγωγή, στις συνοικίες της Μεταμόρφωσης ή στα Εβραϊκά, ορισμένοι πεθαίνουν στη γειτονιά του Αγίου Νικολάου (24) και των Αγίων Θεοδώρων (10) και ελάχιστοι στα Γύφτικα (2), στα Εφτά Πλατάνια (3), την Ανάληψη (2), τον Άγιο Παντελεήμονα (2) και τον Άγιο Κωνσταντίνο (1). Οι θάνατοί τους, που συγκεντρώνουν το 3,72% του συνόλου την 24ετία, δηλώνονται κυρίως από ομοθρήσκους τους (ανόμοια με τους μουσουλμάνους που δηλώνονταν και από χριστιανούς) και συγκεκριμένα τον νεωκόρο της Συναγωγής Χαΐμ Μοδιάν (ή Μουδιάν) "παρών" στις ληξιαρχικές πράξεις από το 1895-1912.

Η ενσωμάτωση της Θεσσαλίας στο ελληνικό κράτος επιτάχυνε τη φθίνουσα δημογραφική πορεία και οικονομική αποδυνάμωση των θρησκευτικών κοινοτήτων του Βόλου, μια διαδικασία που είχε ξεκινήσει αργά από τις μεταρρυθμίσεις του Τανζιμάτ, οι οποίες στάθηκαν αφορμή να συγκροτηθούν και να προβληθούν πρώιμα αστικά στρώματα στην πόλη από τον ορθόδοξο πληθυσμό της.

Αρχειακές Πηγές

Γαλλικά Αρχεία

Archives du Ministère des Affaires Étrangères, Paris.

Mémoires et Documents/ Microfilm P 7847.

Archives diplomatiques de Nantes

Série B' Salonique/ Consulat, B 39.

Archives Historiques de l'Alliance Israélite Universelle (A. I. U.)

Grèce XX E (Bob. 47), Grèce, VII (Bob. 9).

Ελληνικά Αρχεία

Δημοτολόγιον του Δήμου Παγασών ανανεωθέν εν έτει 1896, Δημοτικό Κέντρο Ιστορίας και Τεκμηρίωσης Βόλου (ΔΗ.Κ.Ι.).

Ληξιαρχείο Δήμου Παγασών, Ληξιαρχικές πράξεις θανάτου, έτη: 1889-1912.

Βιβλιογραφία

Αλλαμανή Έφη, "Θεσσαλία", *Ι.Ε.Ε.*, τόμ. ΙΓ, Αθήνα, 1977.

Αραβαντινός Π., *Χρονογραφία της Ηπείρου των τε Ομόρων Ελληνικών και Ιλλυρικών Χωρών Διατρέχουσα κατά Σειράν τα εν Αυταίς Συμβάντα από του σωτήριου έτους μέχρι του 1854*, τόμ., 2, Αθήνα, 1857.

Γεωργιάδης Νικόλαος, *Θεσσαλία*, Αθήνα, 1880.

Μουστάνη Ντίνα, *Οι Δημογραφικές Εξελίξεις σ' ένα Βιομηχανικό Κέντρο: Βόλος, 1881-1922*, Διδακτορική Διατριβή, Βόλος, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, 2014.

Ντανίκα Αναστασία, *Λάρισα: Οι αλλαγές στη φυσιογνωμία της πόλης από την προσάρτηση ως το Μεσοπόλεμο (1881-αρχές 20^{ου} αιώνα)*, Βόλος, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Διπλωματική εργασία του μεταπτυχιακού Τμήματος ΙΑΚΑ, 2008.

Παναγιωτόπουλος Βασίλης, *Πληθυσμός και Οικισμοί της Πελοποννήσου, 13^{ος}-18^{ος} αιώνας*, Αθήνα, 1987.

Παπαγεωργίου Γεώργιος, "Η Θεσσαλία. Πολιτικές και κοινωνικές πραγματικότητες, 1833-1881", *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμ. 4ος, Αθήνα, 2003, σ. 299-308.

Σφήκα-Θεοδοσίου Αγγελική, *Η Προσάρτηση της Θεσσαλίας. Η πρώτη φάση στην ενσωμάτωση μιας ελληνικής επαρχίας στο ελληνικό κράτος (1881-1885)*, Θεσσαλονίκη, 1988.

Σχολάριου Δωρόθεου Μητροπολ. Λαρίσσης, *Εργα και Ημέραι*, Αθήναι, 1877.

Τσοποτός Δημήτριος, *Ο Βόλος. Ίδρυσις και εμπορική κίνησις αυτού κατά τα πρώτα δέκα έτη*, Αθήνα, 1933.

- Υπουργείο Εσωτερικών, Τμήμα Δημόσιας Οικονομίας και Στατιστικής, *Πίνακες των Επαρχιών Ηπείρου και Θεσσαλίας κατά την Απογραφήν του 1881*, Αθήνα, 1884.
- Υπουργείο των Στρατιωτικών Επιτελικού Γραφείου, *Οδοιπορικά Ηπείρου και Θεσσαλίας*, Αθήνα, 1880.
- Φρεζής Ραφαήλ, *Η Ισραηλιτική Κοινότητα Βόλου*, Β' Έκδοση, Βόλος, 2002.
- Bartholdy J.L.S., *Voyage en Grèce fait dans les années 1803 et 1804*, Paris, 1807.
- Beaujour Félix, *Tableau du Commerce de la Grèce*, tom. 1er, Paris, 1800.
- Chinol Valentine, *Twixt Greek and Turk or Jottings during a journey through Thessaly, Macedonia, and Epirus, in the autumn of 1880*, Edinburgh, London, 1881.
- Sivignon Michel, *Θεσσαλία. Γεωγραφική ανάλυση μιας ελληνικής περιφέρειας*, Αθήνα, 1992.
- Le Spectateur de l'Orient*, Livr. 10, 22 janvier 1853.
- Stanford Edward, *Carte Ethnologique de la Turquie d'Europe et de la Grèce et mémoire sur la répartition actuelle des races dans la péninsule illyrique avec tableau statistiques*, Paris, 1877